

UDK 37.014(497.5)»1945/1948«
[008.432](497.5)»1945/1948«
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 22. I. 1993.

Prosvjetno-kulturna politika u Hrvatskoj 1945.—1948.

KATARINA SPEHNJAK

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Članak problematizira prosvjetnu i kulturnu politiku u Hrvatskoj od 1945. do 1948. godine. Osobito se istražuje uloga školskog sustava, akcije »narodnog prosvjeđivanja« i protureligioznost kao sastavnice prosvjetne politike.

I. OPĆE ODREDNICE »NOVOG« PROSVJEĐIVANJA

U cilju ostvarivanja kontrole nad ukupnošću društvenog života i efikasne provedbe detaljno planiranih zahvata, Komunistička partija Hrvatske (KPH) izgradila je i u oblasti kulture jedinstven i centralizirani sustav na vrhu kojega je stajao partijski organ za kulturno-ideološka pitanja — Agitaciono-propagandno odjeljenje Centralnog komiteta (CK) KPH.

Polazeći od postavke da je vladajuća kultura u jednom društvu uvijek kultura vladajućih slojeva, Komunistička partija Hrvatske radila je, putem djelatnosti državnih i političkih organa i institucija, na stvaranju »nove kulture« primjerene zamišljenom obliku društvenog i političkog uređenja utemeljenog na vladavini »radnog naroda«. U skladu s takvim »utemeljenjem« partija je zastupala vlasništvo naroda nad kulturnim dobrima, njihovo obilje i opću dostupnost, omasovljenje kulturnih potreba te revalorizaciju svih kulturnih vrednota. Istovjetno shvaćanje odnosi se i na oblast prosvjete, u tom kontekstu pojmljene kao dijela kulture.

Stvarna podloga kulturnoj politici 1945. godine situacija je zemlje izišle iz rata — opće siromaštvo, razorenost i niska razina prosvijećenosti stanovništva, pa se prioritarno rješavaju problemi uspostave školskog sustava, a radom masovnih organizacija obavljaju se prvi prosvjetiteljski zahvati (opismenjivanje, obnova rada čitaonica, kulturnih društava, zdravstveno prosvjeđivanje).

Aktivnost državnih organa usmjerena je na uspostavu kulturno-prosvjetnog sustava koji počiva na nekoliko temeljnih odrednica — antifašizam, ravnopravnost naroda u Jugoslaviji, sveslavenstvo, afirmacija socijalnih prava politički uspostavljenoga radničko-seljačkog saveza.

U skladu s tim vodila se kadrovska politika u prosvjetnim i kulturnim institucijama, koncipirao se njihov program rada, a raznim mjerama državne vlasti stvarala se materijalna podloga kulturne politike.

Ona će biti jasno formulirana 1947. godine, kada je objelodanjen program socijalističke preobrazbe društva, utemeljen na poznatom iskustvu Sovjetskog Saveza. Koristeći se njegovim obrascima i u oblasti kulture i prosvjete, Komunistička je partija u oblikovanju kulturne politike polazila i od vlastitih iskustava iz perioda ilegalnog djelovanja i rata, pokušavajući istodobno integrirati i neke tradicionalne institucije. Takva kulturna politika imala je za cilj promjenu načina razmišljanja i pogleda na svijet, te je stoga s pozicija socijalističke ideologije objašnjavana kulturna baština i postavljeni kriteriji za novo stvaralaštvo. Preobrazba u kulturi i prosvjeti, kao dio cjelovite socijalističke promjene društva, unosila je nove vrijednosti nastojeći potrti stare označivane »preživjelima« i »reakcionarnima«.

Iako je narodno prosvjeđivanje i osobito opismenjivanje stanovništva bilo proglašeno jednim od važnijih zadataka obnove, državna aktivnost na tom području zamjetnija je tek od 1947. godine. Do tada su na poslovima opismenjivanja i raznih oblika poučavanja odraslih radili uglavnom članovi kulturno-prosvjetnih društava, učitelji i Narodna fronta. Aktivnost državnih organa bila je više usmjerena na osposobljavanje školskog sustava, od obnove oštećenih školskih zgrada do konceptualizacije novoga odgojno-obrazovnog sustava.

Porazne podatke o narodnoj (ne)prosvjeđenosti interpretirala je vlast kao naslijeđe starog, »nenarodnog« režima, te se uspostava nove vlasti tumačila kao kvalitetno novo stanje i u toj oblasti. Pozivanjem na narodnu utemeljenost vlasti dokazivana je veća dostupnost kulturnih i prosvjetnih institucija, što je trebalo narod učiniti prosvjeđenijim.

Najveći broj nepismenih bio je na selu, gdje je školska mreža bila nerazvijena, te se većina pothvata u prosvjeđivanju sastojala u otvaranju novih škola i organiziranju analfabetskih tečajeva. Kako opismenjivanje nije bilo i obrazovanje, u procesu »primarnog« prosvjeđivanja razvijani su i institucionalizirani razni oblici prenošenja najosnovnijih općih znanja: predavanja, tečajevi i slične vrste skraćenog školovanja i obrazovanja — u narodnim sveučilištima, domovima kulture, čitaonicama, knjižnicama i kulturno-prosvjetnim društvima. Analfabetski tečajevi bili su, dakle, prva faza u procesu prosvjeđivanja, a djelovanjem ostalih institucionaliziranih oblika nastojalo se pismenost razviti u stjecanje općih znanja. Na osnovnim, srednjim i stručnim obrazovnim tečajevima sva su znanja stjecana u veoma skraćenom i pojednostavnjenom obliku. U tu svrhu služili su i prigodni udžbenici, skripta, priručnici i zbornici. Domovi kulture i zadružni domovi imali su polivalentne sadržaje rada, čime je trebalo osigurati kontinuitet kulturno-prosvjetnog života.

U prosvjeđivanju se polazilo od revolucionarne ideologije koja podrazumijeva korjenitu preobrazbu društva, te se prosvjetna i kulturna po-

litika kao njegovi elementi — i kada se bave svojim primarnim sadržajima (opismenjivanje, širenje medija, izgradnja prosvjetnih i kulturnih institucija) — prvenstveno shvaćaju u toj funkciji. To pokazuje već najosnovniji uvid u kulturne i prosvjetne sadržaje i popratnu političku retoriku.

Da bi u što kraćem vremenu i što potpunije »pokrila« cjelokupnu populaciju, država je težište u politici prosvjećivanja stavila na organiziranje maksimalno politiziranog i ideologiziranog školskog sustava i na akciju narodnog prosvjećivanja koja je obuhvaćala odraslu populaciju. Za razumijevanje tadašnjeg shvaćanja prosvjećivanja i za ilustraciju njegove ideologiziranosti može poslužiti i činjenica da je njegova ključna sastavnica borba protiv »misticizma«, zapravo definirana i operacionalizirana kao protureligijska kampanja.

Također valja naglasiti pragmatizam u uspostavi i djelovanju tadašnjega školskog sustava i različitih oblika skraćenog obrazovanja i osposobljavanja, jer je jedna od njihovih važnijih uloga bilo i stvaranje »kadrova« potrebnih za funkcioniranje nove vlasti. Bilo je to oblikovanje novoga upravljačkog sloja koji se »regrutirao« iz redova politički »podobnih« ali pretežno neobrazovanih pojedinaca.

Predmet ove analize, kao dio šireg istraživanja prosvjetno-kulturne politike u Hrvatskoj poslije 1945. godine, jest školski sustav i »primarni« oblici prosvjećivanja u početku toga razdoblja. Na osnovi uvida u obilje arhivske građe i najrazličitije dokumentacije pokušala sam izložiti glavni tok i obilježja problematike.

Konstituiranjem Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), kao najvišeg organa nove vlasti na području Hrvatske, prosvjetno-kulturna djelatnost odvijala se putem njegovog Prosvjetnog odjela u čijoj su nadležnosti bili školski sustav, općenarodno prosvjećivanje i kulturne aktivnosti.

Osnovno obilježje rada svih kulturno-prosvjetnih institucija i organa i njihove programske osnove jest djelovanje u funkciji antifašističkog pokreta. Zadatak tako shvaćene prosvjetne politike bio je da, uz pismenost i osnovna znanja iz općeg obrazovanja, protumači temeljne političke ciljeve pokreta i politiku Komunističke partije, sa svrhom što masovnijeg uključivanja naroda u oružanu borbu. Polazilo se od teze »prosvjetom slobodi« i radilo na izgrađivanju političke svijesti.¹

Nakon završetka rata prosvjetnu je politiku kreirao centralizirani sustav organa vlasti na čelu s Ministarstvom prosvjete Narodne Republike Hrvatske. Sve njegove odluke provodili su lokalni organi — povjereništva za prosvjetu pri kotarskim i gradskim odborima ili njihovi prosvjetni odjeli. Ministarstvo je imalo odjele za školstvo, za narodno prosvjećivanje, te kulturno-umjetnički i personalni odjel.

Prvi ministar prosvjete bio je Ante Vrkljan, imenovan u Vladi formiranoj 14. travnja 1945. godine u Splitu. Na njegovo mjesto došao je 26. ve-

¹ Više o tome: Mihajlo Ogrizović, *Prosvjetni i kulturni rad s odraslima u Hrvatskoj za NOB-e*, Zagreb, 1960., i Zlata Knezović, *Kulturno stvaralaštvo u revoluciji*, Zagreb, 1981.

ljače 1946. godine dr. Zlatan Sremec, a od 28. studenog 1946. tu je dužnost obavljao dr. Ivan Babić.

Iz državnog proračuna za prosvjetu se u razdoblju 1945.—1948. izdvajalo 15—24%. Većina sredstava republičkog proračuna bila je namijenjena djelatnosti nekoliko većih kulturnih institucija, fakulteta, srednjih škola. Iz proračuna narodnih odbora osiguravana su sredstva za rad osnovnih škola i plaće učitelja.²

Materijalna osnova i prvi rezultati u provedbi novoga koncepta prosvjetne politike djelomice su osigurani još u vrijeme rata konfiskacijom i sekvestracijom niza kulturnih institucija i dobara,³ ukidanjem građanskih i privatnih škola te ubrzanim osposobljavanjem »novih kadrova«.

II. ORGANIZACIJA ŠKOLSKOG SUSTAVA

U toku 1945. i 1946. godine u Hrvatskoj je uspostavljen novi, jedinstven sustav državnog osnovnog i srednjeg obrazovanja. Osnovno obrazovanje u četvorogodišnjoj, a od 1946. godine i u sedmogodišnjoj školi (što se planiralo razvijati u fazama, ovisno o mogućnostima), bilo je obavezno.

U srednjoškolskom sustavu postojale su gimnazije, učiteljske i razne vrste stručnih škola. Broj gimnazija, shvaćenih u to vrijeme kao tipično građanskih škola, iz ideoloških se razloga nije povećavao, a uvođenje sedmogodišnjih škola trebalo je pridonijeti slabljenju uloge gimnazije.⁴

Nasuprot tomu, potican je rast broja učiteljskih i onih stručnih škola koje su davale osnovna znanja za rad u proizvodnji. U visokoškolskom

² Od 138 milijuna dinara republičkog proračuna za 1947. godinu, koliko je pripalo Ministarstvu prosvjete, Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu dodijeljeno je 22,5 a administraciji i državnoj upravi 17,9 milijuna dinara. — Prvo redovno zasjedanje Sabora Narodne Republike Hrvatske (10. travnja — 16. lipnja 1947), Stenografski zapisnici, Zagreb, 1950., 169.—232.

³ U proljeće 1946. godine pod državnom su kontrolom bila sva veća grafička poduzeća i knjižare. — Arhiv Hrvatske (dalje: AH), fond Predsjedništva Vlade (dalje: PV), svezak (dalje: sv.) 902. i 903.; Odjel za štampu (urudžbeni zapisnik za 1945. i 1946. godinu), te Arhiv Instituta za suvremenu povijest (dalje: AISP), fond Agitaciono-propagandnog odjeljenja Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (dalje: Agit-prop. odjeljenje CK SKH), 1946., III., 1.

⁴ Komunistički pokret shvaćao je gimnaziju elitnom školom za privilegirane slojeve građanstva u kapitalističkim društvenim sustavima. Produženjem osnovnog obaveznog školovanja, smatralo se, trebalo je proširiti krug onih kojima su dostupna opća znanja, čime bi se dokinuo elitni status gimnazijskog obrazovanja.

⁵ Ministarstvo prosvjete imalo je u razdoblju 1945.—1948. godine u svom djelokrugu i Sveučilište i znanstvene institucije, ali ne potpuno, jer je dio tih institucija bio vezan uz odgovarajuća ministarstva. Formiranjem Komiteta za visoke škole 1948. godine ujedinjen je rad svih znanstvenih zavoda i Sveučilišta. Komitet je vodio dr. Miljenko Protega. Na Sveučilištu je 1948. bilo 15.476 studenata, redovnih i izvanrednih, od čega najviše na medicinskim i tehničkim studijima. — Drugo izvanredno zasjedanje Sabora Narodne Republike Hrvatske (19—22. siječnja 1949), Stenografski zapisnici, Zagreb, 1949., 153.—158.

obrazovanju potican je razvoj fakulteta koji su davali prijeko potrebne kadrove u tehničkim i medicinskim strukama.⁵

Broj učenika obuhvaćenih obaveznim osnovnim četvorogodišnjim i od 1946. godine sedmogodišnjim školovanjem iznosio je 1948. godine oko 420.000. Te godine bilo je u Hrvatskoj 3 538 četvorogodišnjih i 159 sedmogodišnjih škola. Prosječno je na oko 70 učenika osnovnih škola dolazio jedan učitelj, što je uzrokovalo slabu kvalitetu obrazovnog procesa i rezultiralo visokim postotkom ponavljača, polupismenošću i niskom razinom znanja.⁶ Niže razrede osnovnih škola nije polazilo oko 10%, a više razrede i do 25% školskih obveznika.⁷ U sredinama gdje su ti problemi bili osobito izraženi vlast je poduzimala sankcije, novčano kažnjavajući roditelje. Sedmogodišnje obrazovanje uslijed nedostatka sredstava, zgrada i nastavnika, provodilo se selektivno, i bilo je trovrsno: putem potpune, zimske i minimalne nastave.

1. Položaj učitelja i nastavnika

U poslijeratnim godinama nova je vlast školski sustav ocjenjivala kao jedan od najvažnijih u procesu preobrazbe društva. Sva važnija kadrovska pitanja rješavalo je, putem odgovarajućih odjela lokalne vlasti, Ministarstvo prosvjete. Njegova uloga bila je osobito važna u prvo vrijeme, kada se direktno iz Ministarstva rukovalo raspoređivanjem učitelja i nastavnika i utvrđivala njihova »podobnost«. Pri utvrđivanju »podobnosti« pojavljivala se tako očita samovolja i ideološka isključivost da je to moralo priznati i samo Ministarstvo. U jednoj analizi nepravilnosti prema nastavnicima konstatirano je da takve greške potječu iz općeg zazora mnogih predstavnika vlasti prema intelektualcima.⁸

U to je vrijeme postojala »praksa preodgajanja« čestim premještanjima učitelja i nastavnika. To je, osim maltretiranja ljudi, otežavalo redovitost odvijanja nastave.⁹

Dijelom zbog uviđenih grešaka, ali prije svega zbog nedostatka prosvjetnih radnika, 1946. godine vraćeni su u škole mnogi prethodno odstranjeni nastavnici i učitelji, ukoliko u međuvremenu nisu djelovali protiv novih političkih vlasti.

Uz opću materijalnu oskudicu posebno su teški bili uvjeti rada i života onih učitelja koji su raspoređeni u zabačena, ratom opustošena sela:

⁵ Treći plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije o školstvu, 29. i 30. XII. 1949., u: Sjednice Centralnog komiteta KPJ (1948—1952), *Izvori za istoriju SKJ*, Beograd, 1985., 320.

⁶ Drugo izvanredno zasjedanje Sabora . . . , 122.

⁷ Isprva je interes za sedmogodišnje škole bio slab, i učenici su se radije i dalje upisivali u gimnaziju. — AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1948. (X). (»Pregled i problematika općeg obrazovanja«).

⁸ AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1946., XII.

⁹ Isto. — U ljeto 1946. godine Okružni narodni odbor Karlovac predložio je za premještanje 33% nastavnika.

često nisu imali osiguran ni smještaj, hranu, odjeću i obuću.¹⁰ A od njih se uz to zahtijevalo da obavljaju, kraj redovitog posla, i niz drugih (popis stoke, viškove žita, razrez poreza i slično). Gotovo se podrazumijevalo da moraju organizirati tečajeve opismenjivanja i kulturno-prosvjetni život. Uvjete rada i života prosvjetnih radnika ilustrira i činjenica da je velik broj mladih učitelja obolijevao od tuberkuloze.¹¹ Preopterećenost nastavnika i učitelja radom, česta raspoređivanja u udaljena sela, loš materijalni položaj i prisiljavanje da »odgajaju i obrazuju u novom duhu« — sve je to dovelo vrlo brzo do slabljenja interesa za taj poziv i do bijega iz njega. Potkraj 1947. godine veći broj diplomiranih studenata Filozofskog i Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu na različite načine izbjegao raspoređivanje prema potrebama Ministarstva prosvjete.¹² Mnogi nastavnici i profesori zapošljavali su se izvan struke i tražili premještaj u druga ministarstva.

Ministarstvo je takve procese kvalificiralo kao »profesionalnu besprincipijelnost« ili nemogućnost pojedinaca da prihvate »promjene u idejnom i naučnom smjeru kojim danas ide škola«.

Zadatke prosvjetne i kulturne politike, a posebno ulogu »nove škole«, Ministarstvo prosvjete definira 1948. kao proces planskog »podizanja nacionalnih kulturnih kadrova«, »podizanja ideološkog nivoa«, »istjerivanja dekadencije« i »razvijanja jugoslavenskog patriotizma«.¹³ Prema presudbi Ministarstva, u školama »još uvijek cvate bezidejnost i neodređenost u radu. Škola nije postala u dovoljnoj mjeri odgojna ustanova na principima novog socijalističkog odgoja.« Veliku odgovornost za to, smatra Ministarstvo, snose prosvjetni radnici, od kojih mnogi »nisu promijenili svoja gledanja na svijet, kod mnogih se rad odvija na idealističkim postavkama. Utjecaj svećenstva osjeća se u jakoj mjeri, kroz nastavu provejava duh buržoaskog mentaliteta i sve to se nedovoljno revolucionarno ne rješava. Tu i tamo osjeća se šovinističko djelovanje umjesto razvijanja zdravog patriotizma.« Osobito nedostatnim ocijenjen je dotadašnji rad na »reviziji kulturnih vrednota, što u odgojno-obrazovnom procesu pruža mogućnost razvijanja građanskih shvaćanja i očuvanja školskih tradicija koje »nova škola« ne može prihvatiti. U tom smislu, odgojni aspekt škole dobiva dominantno značenje, jer njezin zadatak nije samo dati osnovna i stručna znanja, već je »zadatak škole da stvori nove ljude, građane socijalističkog društva, građane narodne države, da stvori i odgoji dobre patriote, savjesne radnike i dobre i čestite karaktere«.¹⁴ Ali, kako »ljudi koji sami nisu preodgojeni ne mogu ni druge učiti«, pred prosvjetne radnike postavljen je zadatak da »u prvom

¹⁰ Isto.

¹¹ Potkraj 1948. godine u osnovnim, sedmogodišnjim i srednjim školama bilo je ukupno 240 nastavnika oboljelih od TBC.

¹² Na i. mj., kao u bilj. 8., 1947. — Posao u školi od ukupno 16 diplomiranih prihvatila su tek tri. Slično je bilo i sa završenim učiteljima. Tako je, na primjer, učiteljsku školu u Sibeniku završilo 28 učenika, a u seoske škole otišlo je tek troje. Zapošljavanje učitelja i nastavnika izvan struke bilo je zabranjeno uredbom Predsjedništva Vlade NRH iz 1946. godine.

¹³ AH, fond Ministarstva prosvjete (dalje: MPRO), sv. 102. (»Problemi i zadaci Ministarstva prosvjete«).

¹⁴ Prvo redovno zasjedanje Sabora..., 152.

redu preodgoje sami sebe«. Od njih se očekivalo da vladajuće političke i ideološke stavove prihvate i ugrade u svoj svakodnevni rad. Stručnom i ideološkom »uzdizanju« nastavnika imali su pridonositi pedagoški časopisi (*Narodna prosvjeta*, *Scuola nuova*, *Kulturni radnik*) i savjetovanja koja je Ministarstvo organiziralo po nekoliko puta godišnje.

Iako su učitelji i nastavnici morali predavati gradivo utemeljeno na ideološkim postavkama, i od njih se očekivalo da budu članovi Komunističke partije (ta su očekivanja u tom periodu imala razne faze i »kampanje«), činjenica je da nije bilo masovne uključenosti u Partiju. U dostupnoj građi mnogo je analiza koje ukazuju na to. Smatralo se da bi proces indoktrinacije lakše tekao ukoliko bi nastavnici u većem broju bili članovi KP. U vrijeme opće političke mobilizacije u vezi sa sukobom s Informbiroom¹⁵ taj je broj zasigurno bio veći, ali prvi poznati podaci za razdoblje 1949./50. govore u prilog općoj ocjeni. Tada je bilo od sveukupnog broja učitelja 13,3% članova ili kandidata Partije, te od nastavnika sedmogodišnjih i učiteljskih škola i gimnazija 10%.¹⁶

Iako je u ratu uništena ili oštećena većina od 3 000 školskih zgrada, obnovom i izgradnjom novih 1946. godine uspostavljeno je prijeratno stanje.¹⁷ Zbog naraslog broja učenika to nije zadovoljavalo potrebe. Nedostajalo je još 300 novih škola za rasterećenje postojećih, a osim toga 400 seoskih škola nije radilo uslijed nedostatka učitelja.

Učiteljski kadar kojim je školski sustav raspolagao 1945. godine nije dosizao prijeratni prosjek. Unatoč broju od 5 500 učitelja u Hrvatskoj te godine, i uz priliv novog nastavnčkog osoblja, svake je godine nedostajalo oko 1 000 učitelja i nastavnika (tabela 1.).

¹⁵ Osnovan u jesen 1947. godine u Poljskoj kao koordinacijsko središte komunističkih partija socijalističkih zemalja i jačih komunističkih partija Zapadne Europe. Uloga Komunističke partije Sovjetskog Saveza bila je dominantna u djelovanju te organizacije, što se posebno pokazalo u vrijeme kulminacije sukoba s vodstvom Komunističke partije Jugoslavije. U osnovi sukobljavanja bili su više politički nego ideološki razlozi. Sjedište organizacije bilo je u Beogradu.

U osnovnim školama u Hrvatskoj u jednogodišnjem razdoblju (1948.—1949., svibanj) za Rezoluciju Informbiroa izjasnilo se 20 učitelja. — AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1949., IV., 11.

Za Rezoluciju se do kraja 1949. godine izjasnilo 8 nastavnika gimnazija i učiteljskih škola. — AISP, fond Organizaciono-instruktorskog odjeljenja Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (dalje: Org-instruktorsko odjeljenje CK SKH), 1950., V.

¹⁶ Na i. mj., 1950., VII. (plenum o školstvu).

Članovi Narodne fronte bili su uglavnom svi nastavnici gimnazija i učiteljskih škola. Svi direktori tih škola bili su članovi Komunističke partije. — AISP, Org-instruktorsko odjeljenje CK SKH, 1950., V. Za ilustraciju može poslužiti i podatak da je od 988 učitelja osnovnih škola u Dalmaciji 1949. godine u Komunističku partiju bio učlanjen 101, a od 473 nastavnika sedmogodišnjih škola bila su 22 člana Komunističke partije. — Na i. mj., Izvještaj Oblasnog narodnog odbora za Dalmaciju, 1949., IX., 1.

U lipnju 1948. godine na Sveučilištu je od 199 profesora u Komunističkoj partiji bilo 13, od 343 asistenta 50. — AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1948., X.

¹⁷ Prvo redovno zasjedanje Sabora . . . , 31.

Tabela 1. ŠKOLSKI SUSTAV U HRVATSKOJ 1945.—1948. GODINE*

	1945.	1946.	1947.	1948.
Osnovne škole, gimnazije i učiteljske škole				
Broj osnovnih 4-godišnjih škola	3.025	3.391	3.373	3.323
Broj osnovnih 7-godišnjih škola	—	74	159	191
Broj učenika u osnovnim (4-godišnjim) školama	371.241	363.269	377.581	386.189
Broj učenika u sedmoljetkama	—	17.721	41.627	45.795
Broj učitelja osnovnih škola	5.542	5.767	5.682	6.369
Broj nastavnika u višim razredima (V—VII)	—	299	790	1.080
Broj gimnazija	52	46	49	47
Broj učenika gimnazija	34.254	37.310	38.899	37.990
Broj nastavnika gimnazija	—	1.725	1.887	1.184
Broj učiteljskih škola	10	14	17	17
Broj učenika učiteljskih škola	1.671	2.174	3.086	3.689
Broj učenika u skraćenom školovanju	—	1.054	976	1.586
Broj učenika koji su završili školu	299	299	623	471
Broj nastavnika učiteljskih škola	177	188	209	253

* Izvor podataka: Arhiv Hrvatske, fond Ministarstva prosvjete 1945.—1948., sv. 102. i Agit.-prop. odjeljenje i Org.-instrukt.-sko odjeljenje Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (CK SKH) 1948., X., Arhiv Instituta za suvremenu povijest (AISP)

Aдекватnu stručnu naobrazbu imalo je 1948. godine više od 80% učiteljskog kadra, a ostali su za učiteljsko zvanje bili osposobljeni na različitim tečajevima.¹⁸

Istodobno, svoje učitelje i nastavnike Hrvatska je upućivala u druge republike u kojima je potreba za prosvjetnim kadrom bila još veća. Za tri poslijeratne godine otišlo je tako 357 učitelja, od toga najviše u Bosnu i Hercegovinu — 223, u Srbiju 87, Sloveniju 38, u Makedoniju i Crnu Goru 9. U Bosnu i Hercegovinu upućeno je i 79 nastavnika učiteljskih škola, a u ostale republike još 90.¹⁹

U razdoblju od 1945. do 1948. godine povećan je broj učiteljskih škola s 10 na 17, a broj se učenika u njima podvostručio. Uz 3 600 redovitih polaznika učiteljskih škola 1948. godine je u različitim oblicima skraćenog obrazovanja za to zanimanje bilo uključeno još 1 500 osoba (tabela 1.).

Broj od oko 50 gimnazija iz 1945. godine nije se povećavao, kao ni broj njihovih učenika, koji se kretao oko 40.000 (tabela 1.). Škole za opće obrazovanje radnika, osnovane 1947. godine, bile su smještene u većim industrijskim središtima (7) i pohađalo ih je 600 učenika.

U stručnom školstvu bilo je te godine oko 40.000 učenika. U 323 niže stručne škole (u koje se upisivalo nakon 6. razreda osnovne škole) bio je upisan 29.771 polaznik. U 56 srednjih stručnih škola (koje su primale učenike sa završenom sedmogodišnjom školom) bio je upisan 10.161 učenik.

Različita ministarstva organizirala su uz to i »radničke tehnikume«, u kojima su se školovali zaposleni radnici.²⁰

2. Škole za pripadnike nacionalnih manjina

Ustavom zajamčeno pravo nacionalnih manjina na očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta operacionalizirano je, na području prosvjete i kulture, organiziranjem obrazovnog sustava na materinskom jeziku i potporom države radu njihovih kulturnih društava. Problemi organiziranja školstva u prvim godinama nakon rata bili su još izraženiji kad je riječ o manjinskim školama, pa je 1948. godine u sklopu Ministarstva prosvjete osnovan Odsjek za manjinske škole.²¹

¹⁸ Kao bilj. 6. — Tzv. pomoćni učitelji za učiteljski su posao osposobljeni još u ratu na tečajevima. Godine 1946. bilo ih je još 800 i upućivani su na doškovanje u jednogodišnje ili dvogodišnje škole. — AH, MPRO, sv. 102., 1947., XI., 25.

¹⁹ Kao u bilj. 7. i *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958., 437.

²⁰ AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1949., IV., 11.

²¹ Ustavno je Jugoslavija bila definirana kao zajednica pet konstitutivnih naroda: hrvatskog, srpskog, slovenskog, crnogorskog i makedonskog. Nacionalne manjine dijelovi su drugih naroda koji su živjeli u republikama tadašnje Jugoslavije a koji su svoju matičnu državu imali izvan nje.

Formiranju osnovnih škola za pripadnike nacionalnih manjina prišlo se već 1945. godine. Kriterij za manjinske škole bio je broj od najmanje 20 redovnih učenika ukoliko u mjestu nije otprije postojala škola. Gdje je osnovna škola postojala, otvarana su manjinska odjeljenja. Upis u manjinske škole prepušten je želji roditelja. U njima je nastava bila na jeziku manjine, a uz jezik obuhvaćala je nacionalnu povijest i zemljopis. Hrvatski jezik kao službeni učio se od trećeg razreda.

Učitelji i nastavnici u manjinskim školama u načelu su bili pripadnici manjine i državljani Hrvatske. Manjinske su škole financirane iz državnog proračuna.

U školskoj godini 1945./6. osnovne su škole^{21a} imale češka (22), slovačka (5), mađarska (19) i talijanska manjina (2).²² Problemi organiziranja školstva za nacionalne manjine, kao i školstva uopće, bili su raznoliki: od sporosti u konceptualizaciji odgojno-obrazovnog programa do nedostatka papira za tiskanje udžbenika.

U školama češke i slovačke manjine upotrebljavani su udžbenici njihove matične države, a mađarska je manjina imala knjige i program mađarskih škola u Vojvodini. Ministarstvo prosvjete ocjenjivalo je najlošijim stanje u talijanskim školama, zbog nedostatka udžbenika (bilo ih je tek nekoliko prevedenih s hrvatskog i ruskog) i, još više, zbog prosvjetnog kadra. Smatralo se da je većina nastavnika talijanske narodnosti bila sklona bivšem okupacijskom režimu i da pokazuje slab interes za integraciju u novi politički sustav.²³ Radi »preodgajanja« nepouzdatih nastavnika pokrenut je 1947. godine list *Scuola nuova*, ali je loše primljen. Ministarstvo i lokalne vlasti nastojali su tada ubrzano školovati nove nastavnike. Na grupu za talijanski jezik pedagoškog studija u Zagrebu upućivani su mladi učitelji iz radničkih i seljačkih obitelji, čime se osim političke nastojala popraviti i socijalna »slika« nastavnog osoblja. S druge strane, vlast je nastojala, tolerirajući optacijska kolebanja talijanskih učitelja i boljim opremanjem talijanskih škola, stvoriti »ogledalo naše stvarnosti u našoj pravilnoj prosvjetnoj politici prema nacionalnim manjinama«²⁴.

^{21a} AH, MPRO, sv. 100. (»Referat o iseljeničkim i manjinskim školama«). — O prosvjetnom i kulturnom životu Hrvata u dijaspori od najranijih dana do suvremenosti vidjeti: Ivan Čizmić, *Iz Dalmacije u Novi Zeland*, Zagreb, 1981.; od istog autora: *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država*, Zagreb, 1982.; Mirko Valentić, »Novija povijest Gradišćanskih Hrvata«, u: *Gradišćanski Hrvat*, Zagreb, 1973., 15.—39., i Nikola Benčić, Gradišćanski Hrvati između danas i sutra, na i. mj., 41.—59.

²² Riječ je o školama za talijansku krajinu u Zadru i na Krku. Ugovorom o miru s Italijom 10. veljače 1947. godine Istra je konačno priključena Hrvatskoj i Jugoslaviji. U tom smislu ne iskazuju se raniji podaci o školama u Istri.

²³ Državni arhiv Jugoslavije, fond Komiteta za škole i nauku pri Vladi FNRJ, F-45 (»Izvještaj o radu manjinskih škola u NR Hrvatskoj« od 12. II. 1948.).

²⁴ Isto. — Više o tome: Tone Crnobori, »Školstvo i kulturno-prosvjetna djelatnost u Istri neposredno nakon oslobođenja«, *Pazinski memorijal*, knj. XIV., Pazin, 1985., 99.—112., i Giovanni Radossi, »Prva plenarna konferencija Talijanske unije za Istru i Rijeku i začetak školske djelatnosti«, na i. mj., 133.—144.

Godine 1948. školski sustav za nacionalne manjine obuhvaćao je 95—98% školske djece, što je veći postotak nego u hrvatskim državnim školama. To se djelomice može objasniti činjenicom da je najveći dio pripadnika manjina bio koncentriran oko nekoliko gradskih ili kotarskih središta, gdje je i inače postotak djece koja pohađaju školu veći.²⁵ Talijanska narodnost u Hrvatskoj imala je 1948. godine 50 osnovnih i 13 sedmogodišnjih škola. Uz to, radile su dvije gimnazije (Rovinj, Rijeka) i jedna učiteljska škola (Rijeka). U Rijeci su postojale još i trgovačka škola, ekonomski tehnikum te talijanski razred u školi za opće obrazovanje radnika.²⁶

Češka, mađarska i slovačka manjina imale su samo osnovne škole, i to: češka 17, mađarska 12 (uz još 9 razreda u drugim školama) i slovačka 3.²⁷

III. PROSVJETNA AKCIJA KAO »NARODNO PROSVJECIVANJE«

Odjel za narodno prosvjećivanje, kao jedan od odjela u Ministarstvu prosvjete, organizacijski je ustrojen prema planu zadataka na tom području (likvidacija nepismenosti, organiziranje općeobrazovnih tečajeva, izgradnja i otvaranje narodnih sveučilišta, knjižnica, čitaonica i domova kulture). Od 1947. godine taj je odjel vodio Tihomir Cvrlije.

Materijalna osnovica prosvjećivanja tih godina bila je veoma slaba, pa su uglavnom organizirane jeftine prosvjetne akcije koje su ponajviše tražile ljudski rad.

1. Opismenjivanje i općeobrazovni tečajevi

Na početku 1947. godine Ministarstvo je izradilo petogodišnji plan rada na polju narodnog prosvjećivanja.²⁸ Kao najvažniji zadatak označeno je iskorjenjivanje nepismenosti, i to već do kraja 1948. godine. Planiralo se obuhvatiti sve nepismeno stanovništvo do 45 godina starosti i 20% nepismenih starijih od te dobi. Stručno vođenje analfabetskih tečaja mislilo se uglavnom povjeriti nestručnim poučavateljima,²⁹ a manje učiteljima, jer su oni bili veoma opterećeni samom školskom nastavom. Tečajevi su većinom održavani zimi i trajali su 3 mjeseca.

²⁵ AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1949., IV., 11.

²⁶ AH, MPRO, sv. 100. (»Referat o...«).

²⁷ Prvo redovno zasjedanje Sabora..., 31.—33.

²⁸ AISP, fond Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (dalje: RK SSRNH), 1947. (»Okvirni plan na narodnom prosvjećivanju NR Hrvatske«).

²⁹ Riječ je o školovanim ili bar pismenim omladincima koji su prije početka tečaja upoznavani s metodama rada u opismenjivanju.

»Kampanja za likvidaciju nepismenosti« trajala je od listopada 1947. do svibnja 1948. godine.

Predviđao se znatan napredak u svim oblastima prosvijećenosti. U cijelom petogodišnjem razdoblju broj osposobljenih u osnovnim općeobrazovnim tečajevima²⁹ imao je sa 4 000 u 1946./7. godini narasti na 10.000 u 1948. i na 25.000 na kraju razdoblja. Srednje općeobrazovne tečajeve³¹ trebalo je da u petogodišnjem periodu završi 15.000 polaznika. Već 1948. godine mislilo se ispuniti plan izgradnje narodnih sveučilišta — u svakom kotarskom centru po jedno, a za pet godina izgradilo bi se još 50 mjesnih uz 125 postojećih narodnih sveučilišta. Planirano je da već 1948. godine u svakom kotarskom centru postoji barem jedna knjižnica, te upetorostručenje broja seoskih čitaonica. Jednako su optimistična bila predviđanja o porastu broja posjetitelja narodnih sveučilišta, broja nabavljenih i pročitanih knjiga. Na kraju petogodišnjeg razdoblja trebalo je da svaki industrijski i kotarski centar te 10% svih mjesnih narodnih odbora u Hrvatskoj imaju po jedan dom kulture, odnosno prosvjetni dom.³²

Plan³³ je bio detaljno razrađen po godinama i tromjesečjima, a akcije za opismenjivanje i formiranje čitalačkih grupa³⁴ planirane su i po tjednima.

Uz Ministarstvo prosvjete djelovao je na tom planu i Zemaljski odbor za širenje pismenosti, sastavljen od predstavnika Narodne fronte, sindikata, »Seljačke sloge«, »Prosvjete« i Antifašističke fronte žena.³⁵ Najviše pažnje pridavalo se tečajevima za opismenjivanje. Popisi nepismenih sređivani su uz pomoć vlasti i učitelja. Ali, iako je akcija praćena jakim propagandom, tečajeve je već na početku napustilo 33% polaznika od ukupno 68.072 upisana. Opismenjeno je 45.648 osoba (14.387 muškaraca i 31.261 žena). Na početku novog ciklusa potkraj godine konstatiran je broj od 250.817 nepismenih. U više od 4.500 tečajeva tada je uključeno 65.000 polaznika. Dobre rezultate u opismenjivanju imalo je područje Dalmacije, Bjelovara, Varaždina, Zagreba i Gospića. Na područjima gdje je nepismenost bila najraširenija rezultat su bili slabi, dijelom zbog loše organizacije rada i malog broja poučavatelja; dijelom zbog otpora uključivanju u rad na opismenjivanju, osobito žena — u Lici, na Kordunu i Baniji, u dijelovima sjeverne Hrvatske (tabela 2.).

²⁹ Pohađali su ih oni koji su imali nepotpunu osnovnu školu, polupismeni i oni koji su završili tečajeve za opismenjivanje. Učilo se gradivo osnovne škole. Većinom su ih pohađali radnici i namještenici, te rukovodioci seljačkih radnih zadruga.

³¹ Predavalo se gradivo srednje škole, a upisivali su se najviše članovi i namještenici organa vlasti i političkih organizacija koji su imali završenu osnovnu školu.

³² Povećanje sa 44 u 1947. na 220 u 1951. godini.

³³ Petogodišnji plan predviđao je u oblasti prosvjete likvidaciju nepismenosti, podizanje općega kulturnog nivoa stanovništva, obuhvaćanje sve djece u osnovne škole, 60-postotno obuhvaćanje djece u sedmogodišnje škole, izgradnju 340 osnovnih škola, jednog fakulteta i jedne visoke škole.

³⁴ To je bio oblik kolektivnog čitanja novina i knjiga.

³⁵ Izvršni odbor činili su: Nada Sremec predsjednica; Makso Štomar i Ratko Kovačević; članovi.

Tabela 2.

**AKCIJA OPISMENJIVANJA U NEKIM PODRUČJIMA HRVATSKE
POTKRAJ 1947. GODINE — NAJBOLJI I NAJSLABLIJI KOTARI
PREMA BILTENU MINISTARSTVA PROSVJETE NRH***

Kotar	Planirano uključiti u tečajeve	Obuhvaćeno	%
Beli Manastir	994	587	59
Bjelovar	760	702	92
Čakovec	393	296	75
Donji Miholjac	246	132	53
Drniš	4.120	2.851	69,1
Ivanec	1.678	870	51,8
Imotski	4.875	2.476	50,7
Knin	4.844	2.416	49,8
Korčula	417	274	65,7
Kostajnica	1.872	1.141	60,9
Dvor	4.876	140	2,9
Đakovo	931	73	7,8
Klanjec	545	19	3,4
Ludbreg	806	41	5
Pakrac	1.615	81	5
Slavonska Požega	2.087	74	3,5
Titova Korenica	1.091	104	9,5
Vojnić	2.289	31	1,3

* Izvor podataka: Arhiv Hrvatske, Ministarstvo prosvjete, sv. 102., 22. XI. 1947.

U toku 1947. godine organizirana su 644 osnovna općeobrazovna tečaja u trajanju od tri mjeseca, s 11.216 polaznika, te 234 srednja u trajanju od šest mjeseci sa 6.353 polaznika. Te godine djelovalo je više od 150 narodnih sveučilišta, od čega polovica u selima, a na njima je održano blizu 20.000 predavanja kojima je prisustvovalo više od 1,5 milijun slušača. U toj aktivnosti isticalo se Centralno narodno sveučilište u Zagrebu.

Potkraj 1947. godine bilo je u Hrvatskoj više od 2.000 knjižnica s blizu milijun knjiga. U nekoliko većih gradskih knjižnica bila je gotovo polovica toga knjižnog fonda. U 1.800 mjesnih i seoskih knjižnica bilo je u prosjeku po dvjestotinjak knjiga. Radi populariziranja knjige Ministarstvo je organiziralo putujuću izložbu knjiga u vagonu i brodu, koja je obišla sve krajeve Hrvatske, te posjetila Vojvodinu i Bosnu i Hercegovinu.

U selima je djelovalo više od 600 čitaonica, koje su dobivale dnevne i tjedne novine te popularnu literaturu iz područja poljoprivrede, zdravstva, povijesti i zemljopisa i imale važnu ulogu u kulturno i prosvjetno nerazvijenim sredinama.

Prosvjetni domovi bili su većinom u selima (bivši domovi »Seljačke sloge«), a u gradovima su to bili domovi kulture. Potkraj 1947. godine bilo ih je više od 500.³⁶

Oko sredine 1948. godine u analfabetske su tečajeve bila uključena 108.724 nepismena ili 80% od planiranog broja za opismenjivanje u toj godini (135.000). U 5274 tečaja opismenjeno je 82.311 osoba. I te godine slabi su bili rezultati u krajevima s najvišim postotkom nepismenih. Zanimljivo da je kotar Drniš te godine opismenio svih 3 986 nepismenih.

Zemaljski odbor za širenje pismenosti prestao je djelovati na sredini 1948. godine, i rad na opismenjivanju ubuduće je pratila sekcija za prosvjećivanje Saveza kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske. Smatralo se da je Odbor najvećim dijelom ispunio svoju funkciju, jer su brojke onih koji su polazili tečajeve za opismenjivanje govorile o gotovo suzbijenoj nepismenosti. O kvaliteti tečajeva i postignutom stupnju pismenosti nije se tada razmišljalo. Kasnije će se pokazati da je takav, kampanjski, način opismenjivanja dao loše rezultate. Nastojanje za opismenjivanje radnika, što se isticalo prioritarnim, nije imalo uspjeha. Uvjeti u kojima je radila većina radnika na provedbi Petogodišnjeg plana u šumarstvu, rudnicima i građevinarstvu bili su veoma teški, i opismenjivanje se smatralo samo još jednom obvezom više.³⁷

Općeobrazovne tečajeve, i osnovne i srednje, u tom je razdoblju završila tek polovica polaznika, po 3 000. Ocijenjeno je da se gradivo koje se na njima izlaže mora smanjiti i prilagoditi potrebama polaznika.

Godine 1948. povećan je broj sveučilišta na 200, čitaonica na 800, knjižnica na 2 365, domova kulture na 550. Te godine počela je i akcija izgradnje zadružnih domova, sa svrhom političkog i gospodarskog prosvjećivanja sela.³⁸

Unatoč znatnom povećanju broja objekata s kulturnim sadržajima, opće je siromaštvo, potencirano velikim ulaganjima u plansku tešku industriju, a gotovo nikakvim u standard stanovištva, utjecalo da su kulturne potrebe zadovoljavane tek na najosnovnijoj razini i minimalnim sredstvima.

Institucije pod jačim državnim utjecajem — narodna sveučilišta, knjižnice, domovi kulture — nastojale su »pokriti« te potrebe, ali i svoju »društvenu« ulogu, organiziranjem predavanja pretežno političkog sa-

³⁶ AH, MPRO, sv. 102. (»Izveštaj Ministarstva prosvjete NR Hrvatske za 1947. godinu«).

³⁷ »Radnici šećerane u Županji i brodogradilišni radnici u Rijeci traže na masovnom sastanku da im se pohađanje analfabetskih tečaja plati kao prekovremeni rad.« — AH, MPRO, sv. 102., »Bilten« br. 2 od 22. XI. 1947.

³⁸ Akcija je započela uoči Petog kongresa KPJ, u ljeto 1948. godine. U Hrvatskoj se (bila je to općejugoslavenska akcija u sklopu Narodne fronte) planirala izgradnja više od 1000 zadružnih domova, pretežno na osnovi dobrovoljnog rada i priloga. Kampanja izgradnje veoma je oscilirala, te je do svibnja 1949. godine potpuno izgrađeno tek 16 zadružnih domova. Bila im je namijenjena uloga kulturnog i gospodarskog prosvjećivanja sela. — AISP, Org.-instruktorsko odjeljenje CK SKH, 1949., V., 7.

držaja a kulturno-prosvjetna društva ispunjavala su radom amaterskih družina (kazališnih, pjevačkih i folklornih) minimum kulturnih potreba stanovništva.

Tabela 3.

POKAZATELJI PROSVJEĆIVANJA U HRVATSKOJ
1945.—1948. GODINE*

Opismenjivanje, osnovni i srednjobrazovni tečajevi	1945./6.	1946./7.	1947./8.
Broj nepismenih	340.000	248.727	178.688
Broj tečajeva za opismenjivanje	3.191	3.696	7.113
Broj polaznika tečajeva	—	68.072	108.724
Broj opismenjenih	33.350	45.640	80.056
Broj poučavatelja (učitelja)	2.134	2.637	2.315
Broj nestručnih poučavatelja	3.240	3.849	4.495
Broj formiranih osnovnih općeobrazovnih tečajeva (OOT)	90	547	651
Broj OOT koji su završili	90	262	407
Broj upisanih polaznika OOT	2.127	11.646	8.919
Broj završenih polaznika OOT	2.127	4.048	4.443
Broj formiranih srednjobrazovnih tečajeva (SOT)	25	141	389
Broj SOT koji su završili	25	58	319
Broj upisanih polaznika SOT	681	3.771	11.308
Broj završenih polaznika SOT	681	1.155	6.081

* Izvor podataka: Arhiv Hrvatske, fond Ministarstva prosvjete, 1945.—1948., sv. 102., i Arhiv Instituta za suvremenu povijest, fond Agitaciono-propagandnog odjeljenja Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, 1948., X.

Veoma je teško rekonstruirati stanje u različitim oblastima prosvjeđivanja nakon poduzetih akcija.⁹⁹ Za svaku godinu pojedinačno i za razdoblje 1945.—1948. godine postoji mnogo podataka, ali su oni veoma različiti, čak i suprotni. Neujednačeni i neegzakti osobito su podaci o akcijama opismenjivanja (tabela 3.). To je rezultat posvemašnje političke instrumentalizacije te problematike. Uz nesporno prosvjetiteljske nakane državnih i političkih organa, dominantna je ipak konstitucija toga sustava kao poluge nove vlasti. Idejno i organizacijski, prosvjetni

⁹⁹ Na jednom od prosvjetnih savjetovanja ocijenjeno je da je »Okvirni plan« ispunjen u oblasti izgradnje domova kulture, narodnih sveučilišta i čitaonica, a »podbacio« u opismenjivanju, knjižnicama, čitalačkim grupama. — Drugo savjetovanje kotarskih, gradskih i rajonskih povjerenika za prosvjetu i instruktora za narodno prosvjeđivanje, *Prosvjetna savjetovanja*, Zagreb, 1948., 208.—209.

Tabela 4.

NEPISMENI U HRVATSKOJ NA POČETKU 1948. GODINE*

Oblast	15—25 god.			25—45 god.			Preko 45 god.			Svega			Broj nepismenih 15—45 godina		
	m	ž	sv.	m	ž	sv.	m	ž	sv.	m	ž	sv.	m	ž	sv.
1. Bjelovar	1492	1840	3332	1347	3589	4936	13288	27936	41225	16129	33365	49494	2839	5429	8268
2. Dalmacija	2765	7754	10519	2907	16214	19121	24751	69227	93978	30423	93196	123619	5672	23968	29640
3. Karlovac	2361	5212	7573	1384	9401	10785	13557	46532	60089	17302	61145	78447	3745	14613	18358
4. Osijek	2561	3324	5885	1859	7548	9437	17040	36079	53119	21490	46951	68441	4450	10872	15322
5. Rijeka	584	581	1165	821	1848	2669	11932	28077	40009	13337	30506	43843	1405	2429	3834
6. Zagreb	2574	3877	6451	2440	8039	10479	24069	63916	87985	29083	75832	104915	5014	11916	16930
Grad Zagreb	4405	4459	8864	203	789	992	1230	4827	6057	5838	10075	15913	4608	5248	9856
Ukupno	16742	27047	43789	9991	47428	57419	105868	276594	382462	133602	351070	484672	26733	74475	101208

* Izvor podataka: AISP, fond Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, 1955. (»Podaci o nepismenima na dan 15. ožujka 1948«)

sustav uspostavlja se kao popularizacija ciljeva jedne ideologije, kao oblik potpore toj ideologiji i političkom sustavu koji na njoj počiva.⁴⁰

Polazeći od toga da je prema podacima Ministarstva prosvjete 1945. bilo registrirano 340.000 nepismenih⁴¹ i da je do listopada 1948. godine opismenjeno 159.046 osoba, može se ustvrditi da plan suzbijanja nepismenosti nije uspio. Od ukupnog broja nepismenih opismenjeno je 47%, čime je postotak nepismenih u Hrvatskoj, prema tvrdnjama tadašnje vlasti, pao s 10 na 6,5%. Ali ostao je velik broj školskih obveznika koji nisu polazili školu, i oni su, po nekim analizama, godišnje stvarali novih 30.000—50.000 nepismenih⁴² (tabela 4.).

Isto tako, pod znakom je pitanja kvaliteta pismenosti onih koji su tečajeve završili i održanje razine osnovne pismenosti.

2. Rad prosvjetno-kulturnih društava

Radi provođenja svoje kulturno-prosvjetne politike nova vlast odmah nakon rata inicira obnovu nekih tradicionalnih i osnivanje novih kulturnih i prosvjetnih društava. Uz svoj osnovni zadatak: brigu o narodnoj i nacionalnoj baštini, ta su društva u nerazvijenim seoskim sredinama imala biti žarišta kulturnog života. Po svojoj masovnosti i raznolikosti djelatnosti isticali su se: »Seljačka sloga«, »Prosvjeta« i »Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske s SSSR-om«. U toku 1948. godine počine kampanja za osnivanje različitih radničkih društava.

Na poticaj Izvršnog odbora Narodne fronte Hrvatske u ljeto 1945. godine obnovljen je rad »Seljačke sloge«. U političkom pogledu obnovljena se »Seljačka sloga« oslanjala na radićevsku tradiciju i onaj dio Hrvatske seljačke stranke koji je sudjelovao u antifašističkom pokretu (djelatnošću Izvršnog odbora). Svoju djelatnost definirala je kao dio platforme Narodne fronte Hrvatske vežući svoju tradicionalnu ulogu uz socijalno-političke ciljeve Fronte.⁴³

Društvo je obznanilo da obnavlja svoju tradicionalnu djelatnost: širenje prosvjete u narodu, njegovanje seljačke kulture, očuvanje narodnih običaja i pjesama, pomoć seljacima književnicima i slikarima u prezentaciji radova, tiskanje popularnih i jeftinih djela iz područja znanosti, književnosti, opismenjivanja, gospodarstva i unapređenja seljačkog gospodarstva.

Početnu je aktivnost »Seljačka sloga« usmjerila na organizacijsku obnovu ogranaka i stvaranje novih, i odmah se uključila u kampanju opisme-

⁴⁰ »Kad prosvjetu damo narodu u ruke, nitko neće biti kadar da mu vlast izbjegne iz ruku.« — Peto zasjedanje Sabora Narodne Republike Hrvatske/Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (26.—30. kolovoza 1946.), Stenografski zapisnici, Zagreb, 1950., 104.

⁴¹ U dokumentima Sabora, Ministarstva prosvjete i u statističkim publikacijama broj nepismenih varira od 340.000—500.000.

⁴² AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1947. (»Izvještaj o radu na polju narodnog prosvjećivanja«).

⁴³ *Seljačka sloga*, 1/1945., 23.

njivanja u cijeloj Hrvatskoj. U toku 1946. godine obnovljeno je 120 ograna. Osim uključivanja u akciju opismenjivanja i osnivanja folklornih i muzičkih grupa prišlo se obnavljanju izdavačke djelatnosti i mreže knjižara. Obnovljeni mjesečnik *Seljačka sloga* objavljivao je literarne i poučne priloge. Donosio je radove Mihovila Pavleka Miškine, Antuna i Stjepana Radića, pjesnika seljaka Mate Mandića iz Gradišta, Mije Mikovića iz Trebarjeva Desnog, Mije Petija iz Đelekovca i dr. Urednici i poznatiji članovi »Seljačke sloge« ili Hrvatske republikanske seljačke stranke pisali su političko-propagandne tekstove u vezi s mjerama vlasti i ulogom »Seljačke sloge«. Objavljivani su i prilozi koji su popularizirali zdravstveno prosvjeđivanje,⁴⁴ zatim prijevodi iz suvremene sovjetske literature i posebice afirmativni tekstovi o »dostignućima poljoprivrede u SSSR«.

Neki oblici rada, karakteristični za prosvjetno djelovanje u Hrvatskoj poslije rata, izvorno su vezani uz »Seljačku slogu« — opismenjivanje, čitalačke grupe (prosvjetna sijela), domovi kulture (prosvjetni domovi). Mnogo je učinjeno na zaštiti izvornog folklora. Godine 1948. bilo je u »Seljačkoj slozi« više od 500 folklornih i tamburaških grupa. Održavane su smotre folklora, od lokalnih do središnje u Zagrebu.⁴⁵

Ogranci »Seljačke sloge« održavali su u povodu različitih blagdana priredbe i u najmanjim mjestima, unoseći kulturne sadržaje u ta često vrlo siromašna i od grada udaljena sela. Važnu ulogu imalo je i izdavačko poduzeće »Seljačka sloga«, koje je objavilo velik broj knjiga i partitura. Sekcija hrvatskih seljaka književnika priređivala je književne večeri. U poslijeratnim godinama djelovala je i jedna specifična institucija »Seljačke sloge« — sudovi poštenih ljudi. Ona je mirila zavađene i pridonosila rješavanju različitih problema.

Djelatnost društva »Seljačka sloga« do prve godišnje skupštine, održane u lipnju 1947. godine u Zagrebu, vodio je Privremeni odbor, formiran u rujnu 1945., kome je na čelu bio Stanko Škare. U vrijeme održavanja prve skupštine »Seljačka sloga« je imala 197 ograna u Hrvatskoj, 9 u Bosni i Hercegovini i 1 u Vojvodini (u Baču).⁴⁶ Na toj su skupštini, do tada pozitivno ocjenjivani, uloga i način djelovanja »Seljačke sloge« doživjeli oštru kritiku. Njezin potpredsjednik Nikola Rupčić, ocijenio je da su »ideologija seljačke kulture« i »seljačkog naturalnog gospodarstva« ostaci buržoaskih shvaćanja i teorija koje vode zaostalosti. Prema njegovim riječima borba za napredno i prosvijećeno selo borba je za Petogodišnji plan, a nacionalna kultura mora služiti učvršćivanju novog poretka i nove vlasti.⁴⁷

Zaokret u stavu prema radu »Seljačke sloge« proizlazi iz promjena u politici na državnoj razini. Narodna fronta preuzela je program Komunističke partije, što je obvezivalo i kulturna i prosvjetna društva koja

⁴⁴ U Hrvatskoj je 1948. godine na 2 701 stanovnika dolazio jedan liječnik.

⁴⁵ Prva smotra održana je u Zagrebu u rujnu 1946. godine; ostalih godina smotre su održavane u kolovozu ili rujnu.

⁴⁶ Godine 1946. spominje se i rad ogranka u Subotici. Nije mi poznato što se zbilo s tim u vezi.

⁴⁷ *Seljačka sloga*, 6—7/1947., 105.—106.

su bila pod njezinim utjecajem da svoju djelatnost podvrgnu istim vrijednosnim kriterijima i prihvate način ostvarivanja jedinstvenih političkih ciljeva. U skladu s takvim političkim opredjeljenjem »Seljačkoj slozi« »dan je zadatak« da svojim prosvjetnim radom objašnjava seljaštvu mjere državne vlasti i da ga odgaja u socijalističkom duhu. Na istoj skupštini za predsjednika »Seljačke sloge« izabran je Ivan Granda. Do kraja 1947. godine »Seljačka sloga« je imala 286 ogranaka, od čega većinu u Hrvatskoj, 11 u Bosni i Hercegovini i 1 u Vojvodini. Najveći broj ogranaka bio je u varaždinskom (42), zagrebačkom (30) i bjelovarskom (21) području, a najmanje na područjima Dalmacije i Slavonije. Zahvaljujući kampanji za omasovljenje članstva i ogranaka, što je bio dio šire akcije (prosvjetnih) natjecanja Narodne fronte Hrvatske, do kraja 1948. godine »Seljačka sloga« je imala oko 50.000 članova organiziranih u 643 ogranka, od kojih 537 u Hrvatskoj, 105 u Bosni i Hercegovini i 1 u Vojvodini.

Može se dakle ustvrditi da je »Seljačka sloga« u poslijeratnim godinama razvila značajnu prosvjetnu i kulturnu aktivnost. Djelovala je i u suradnji s nizom drugih organizacija, pa i organa vlasti, ali s velikim vlastitim doprinosom.

Nastojanja države da politički instrumentalizira »Seljačku slogu« vodila su slabljenju njezine tradicionalne uloge i marginalizaciji među seljaštvom.

Na poticaj partijskih i državnih organa nove vlasti, kao dokaz njezine dosljednosti u vođenju nacionalne politike, osnovano je u Glini 1944. godine Srpsko kulturno-prosvjetno društvo »Prosvjeta«. Iako su ga osnovali i vodili istaknuti partijski i vojni rukovodioci, u njegovu radu sudjeluju i građanski intelektualci iz Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj naklonjeni politici Narodne fronte.⁴⁸

Osnovni je cilj »Prosvjete« očuvanje i razvijanje nacionalne kulturne tradicije Srba u Hrvatskoj. U poslijeratnom periodu Društvo se uključilo u različite prosvjetne akcije i, kako je većina od njegovih 170 pododborova i 15.000 članova djelovala u najnerazvijenijim dijelovima Hrvatske bez školskih objekata i stručnog kadra, te s visokom stopom nepismenih, imalo je važnu prosvjetiteljsku ulogu.⁴⁹ Uz to, »Prosvjeta« je po-

⁴⁸ U organima Društva bili su Dušan Brkić, Stanko Opačić, Petar Drapšin, Rade Zigić, Bogoljub Rapajić, Dušan Čalić, Dane Medaković, Rade Pribičević, Milan Joka, Branko Sućević, Mile Počuća, Bogdan Stojsavljević, Nikola Sekulić, Čedo Rapajić.

Predsjednik »Prosvjete« bio je do proljeća 1946. godine Dane Medaković, a zatim je Društvo vodio Bogdan Stojsavljević.

⁴⁹ *Prosvjetin Kalendar* tiskan je na ćirilici, kao i veći dio ostalih izdanja. Još u toku rata u izdanju ZAVNOH-a objavljen je *Bukvar* — početnica za osnovne škole na ćirilici. Ovim pismom, kao osnovnim, koristili su se učenici od prvog do trećeg razreda osnovne škole u onim krajevima Hrvatske gdje je u većini živjelo srpsko stanovništvo.

»Prosvjeta« je pri seoskim pododborima oformila čitaonice s 10.000 knjiga, izgradila 5 osnovnih škola, stipendirala 10 učenika na školovanju za umjetničko zanatstvo, osnovala Centralnu biblioteku Društva s ukupno 30.000 knjiga. — »Prosvjeta« — Narodni kalendar 1950., Zagreb, 1950., 14. Najbrojniji su bili pododbori »Prosvjete« u Zagrebu, Osijeku i Karlovcu.

krenula godišnjak *Narodni kalendar*, osnovala istoimeno izdavačko poduzeće i obavila najveći dio poslova oko osnivanja Muzeja Srba u Hrvatskoj.

Važan dio aktivnosti društva »Prosvjeta« bila je suradnja sa »Seljačkom slogom« na osnovi vlastitih ali i općepolitičkih načela o »učvršćivanju bratstva i jedinstva Hrvata i Srba«.

Poslijeratnu kulturnu politiku bitno određuje — više od zatvorenosti prema Zapadu — nekritička okrenutost prema utjecajima iz Sovjetskog Saveza. Djelatnošću državnih organa i institucija te političkih i kulturnih organizacija uspostavljena je bliska veza dvaju ideološko-politički srodnih koncepata i u kulturi. U tom sklopu treba promatrati i »Društvo za kulturnu suradnju Hrvatske sa SSSR-om«, osnovano 14. lipnja 1945. godine u Zagrebu.⁵⁰

Deklarirani ciljevi Društva bili su razvijanje prijateljskih veza između dviju zemalja i upoznavanje kulturnih dostignuća njihovih naroda. Osim organiziranja prigodničarskih akademija i proslava u vezi s datumima iz povijesti Sovjetskog Saveza, Društvo je osnivalo tečajevce ruskog jezika i radilo na populariziranju sovjetske literature.

Najviše njegovih odbora bilo je u Zagrebu, Petrinji, Karlovcu, Osijeku, Sisku i Varaždinu. Predsjednik Društva bio je Antun Augustinčić, potpredsjednici dr. Albert Bazala i dr. Dane Medaković, tajnik Marijan Jurković. Nakon Rezolucije Informbiroa Društvo je prestalo s radom (1949.).

3. Novine kao sredstvo prosvjeđivanja

Važna je bila uloga novina u prosvjeđivanju. Pismenost je bila kvaliteta po sebi, ali se više promatrala u funkciji čitanja, jer su se tako lakše popularizirale mjere i ciljevi vlasti.

Novine su, osim vjerskih, bile u vlasništvu države i političkih organizacija. Odjel za štampu pri Predsjedništvu vlade rješavao je sva pitanja, od cenzure do dozvola za ulazak novinara u tvornice. U vrijeme općeg siromaštva i oskudice papira prednost se davala visokoj nakladi središnjih i republičkih novina, jer su one obavljale agit-propovsku ulogu.

Veći dio priloga imao je direktivni karakter i služio kao uputa u svakodnevnoj političkoj akciji »aktivistima« — članovima političkih organizacija i organa vlasti. Po obliku tekstova prevladavali su izvještaji i uvodnici pisani narodno demokratskom frazeologijom koja je afirmirala ideologiju rada, egalitarizam i nacionalnu ravnopravnost.⁵¹ Manji dio naklade kupovalo je građanstvo i seosko stanovništvo.

⁵⁰ Društva su bila osnovana u svim republikama u Jugoslaviji. Predsjednik Društva organiziranog na razini Jugoslavije bio je Boris Zihel.

⁵¹ Stjepan Gredelj, *S onu stranu ogledala*, Beograd 1986., 33.—52.

⁵² Za usporedbu, Hrvatska je 1933. godine imala 10 dnevnika, 64 tjednika i 10 mjesečnika.

Hrvatska je u poslijeratnom razdoblju²² imala u usporedbi s ostalim republikama mnogo dnevnih i tjednih novina, mjesečnika i drugih izdanja. U najvećoj nakladi tiskan je *Vjesnik*, glasilo Narodne fronte Hrvatske — 60.000 primjeraka dnevno (1948.). *Narodni list*, dnevnik Narodne fronte Zagreba, izlazio je u 40.000, a ostali dnevni listovi²³ — *Slobodna Dalmacija*, *Riječki list*, *Glas Slavonije* i *La voce del popolo* — u 10.000—15.000 primjeraka. Godine 1948. izlazila su 22 tjednika, od kojih je najtiražniji bio satirički *Kerempuh* — 145.000 primjeraka. Veliku nakladu imali su i sindikalni *Glas rada* (95.000), vjerski *Gore srca* (50.000), partijski *Naprijed* (43.000), i *Slobodni dom* — glasilo Izvršnog odbora HRSS (35.000). Te godine bilo je i 15 povremenih listova, 10 mjesečnih i 21 ostali.

IV. PROTURELIGIOZNOST KAO ELEMENT PROSVJECIVANJA

Temeljni odnosi Crkve i države definirani su dokumentima ZAVNOH-a (u toku rata) te Ustavom Narodne Republike Hrvatske iz 1947. godine, a osnovno je polazište odvojenost Crkve i države, te sloboda vjeroispovijesti. Vjerske škole (imala ih je samo Rimokatolička crkva²⁴) izuzete su iz jedinstvenog (državnog) sustava odgoja i obrazovanja osim Bogoslovnog katoličkog fakulteta koji je ostao u sklopu Sveučilišta i dobio novčana sredstva iz državnog proračuna.

Praznovanje se vjerskih blagdana kao neradnih dana (Božić, Uskrs) podrazumijevalo, a vjerska je pouka u školama bila dopuštena. Sve sporove u odnosima između Crkve i države imala je rješavati Komisija za vjerske odnose pri Vladi NRH, koju je vodio msgr. Svetozar Rittig.

Treba naglasiti da je nadalje uglavnom riječ o Katoličkoj crkvi. Iz više razloga, što nije predmet ovog rada, uloga ostalih vjerskih zajednica: Srpske pravoslavne crkve i Islamske vjerske zajednice, i odnos vlasti prema njima, znatno su drukčiji.

Sve do sudskog procesa nadbiskupu Alojziju Stepincu 1946. godine u javnosti je primjetan tolerantniji odnos vlasti prema religiji i crkvama u Hrvatskoj. U državnim glasilima, novinama Narodne fronte, čestitali su se građanima vjerski blagdani, nekim crkvenim svečanostima prisustvovali su državni rukovodioci, a u novinama je davan prostor izjavama svećenika zastupnika u Saboru. Vjerojatno se time željela provesti

²² Potkraj 1948. godine na 29 stanovnika Hrvatske dolazio je prosječno po jedan primjerak dnevnih listova u Hrvatskoj.

²³ Osim Bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, visoke bogoslovne škole bile su u Đakovu, Splitu, Rijeci; u Makarskoj i Dubrovniku postojale su visoke franjevačke bogoslovne škole, te isusovačka visoka bogoslovna škola u Zagrebu. Srednje škole (sjemeništa) djelovale su u Šibeniku, Zadru, Pazinu, Zagrebu, Dubrovniku, Splitu, Sinju i Bolu na Braču. U ljetnom semestru 1948./9. bilo je u njima upisano ukupno 1 375 učenika i studenata. Ministarstvo je ocjenjivalo da se broj upisanih u vjerske škole nije smanjio u odnosu na prijeratno stanje. — AISP, Agit-prop. odjeljenje, IV., 11. (Analiza Ministarstva prosvjete NRH).

podjela među svećenstvom na one sklone suradnji s novom vlašću i one manje trpeljive, s nadom da će prva grupacija izolirati i onemogućiti djelovanje oporbeno nastrojenih svećenika.

Karakteristika je odnosima vlasti prema crkvama i religiji konstantno postojanje dvojnih mjerila u postupanju na javnoj i nejavnoj razini. Nasuprot deklariranih i (dijelom) normiranih vjerskih prava koja se afirmiraju kao dio građanskih sloboda kontinuirano se odvija polujavna »borba za mase« odvracanjem ljudi od religije i njihovim »oslobađanjem od misticizma«. U partijskim izvještajima o radu i u analizama drugih političkih organizacija redovito se bilježi i rubrika »aktivnost klera«, u kojoj se problematizira ponašanje svećenstva.

1. Vjerski blagdani

Praznovanje vjerskih blagdana toleriralo se do 1947. godine a zatim se postupno eliminiralo različitim oblicima političkih i socijalnih pritiska. Uz to, vlast je, kada je god bilo moguće, slavljenje vjerskih blagdana nastojala vezati uz datume značajne u stvaranju nove države ili one iz tradicije radničkog pokreta.

Jedan od načina »borbe za mase« i suzbijanja utjecaja religije bio je da su Narodna fronta, omladinska ili sindikalna organizacija u dane vjerskih blagdana organizirale svoje manifestacije, nastojeći okupiti što veći broj ljudi i tako onemogućiti ili barem umanjiti broj prisutnih na vjerskim svečanostima. U dokumentaciji postoji niz izvještaja koji to potvrđuju. U jednom se od njih kaže: »Sa strane frontovskih organizacija pomoglo je i to što se za svaku akciju koju je poduzimao kler, razne procesije i drugo, nalazilo uvijek neke forme bilo masovno organizirane izlete, športske priredbe, masovne akcije dobrovoljnog rada, baš toga dana kada je kler spremao procesije ili neke crkvene svečanosti, tako da su sve njegove akcije propadale i s time se odvlačilo široke narodne mase ispod njegovog utjecaja.«⁵⁵ Partijske ćelije utjecale su na članove da ni oni ni njihova rodbina ne prisustvuju sličnim proslavama, da na primjer ne odlaze na krizme, niti da se prihvaćaju kumstva pri tome. Odjeli unutrašnje uprave kotarskih vlasti zabranjivali su nastup vatrogasnim društvima na tim svečanostima.⁵⁶

Pojedine grupe članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) i Komunističke partije poduzimale su samostalne nasilne akcije — rušenje križeva u naseljima, upade u župne dvore i razbijanje inventara, fizičke napade na svećenike i sl. Sudeći po arhivskoj građi, partijski organi nisu odobravali takve oblike »borbe« i partijskim su kaznama sankcionirali takva djela, ali su se ona ipak ponavljala uz obrazloženje učinitelja da su tako shvatili antireligioznu propagandu.⁵⁷

⁵⁵ AISP, Org-instruktorsko odjeljenje CK SKH, 1948., I., 19 (Mjesni komitet, Rijeka).

⁵⁶ Na i. mj., 1948., X., 4. (Kotarski komitet Kostajnica).

⁵⁷ Na i. mj., 1948., VIII., 5. (Oblasni komitet za Dalmaciju).

Za postupan prelazak vlasti na rigidniji stav spram religije donekle je ilustrativan i tijek događaja oko proslave tradicionalno najvećih kršćanskih blagdana, Božića i Uskrsa. Dok je 1945. i 1946. godine bilo dopušteno dvodnevno praznovanje, 1947. se to smanjuje na po jedan dan, a već iduće godine pokreće se politička akcija za »radni Božić«, koja je djelomice i uspjela. Političke organizacije objašnjavale su to potrebama ostvarenja Petogodišnjeg plana. U većini mjesta i gradova Hrvatske prvi put se 1948. godine radilo i na prvi dan Božića. U jednoj partijskoj analizi govori se o tome kakvi su odjeci među građanstvom: »U vezi rada na Božić građanstvo u Zagrebu i ostalim gradovima u većini je negodovalo. Isto tako i narod u selima. Govorilo se da se radilo na Božić kako bi se potpuno ukinule vjerske tradicije i onemogućio utjecaj popova. Prigovaralo se da nije moguće ukinuti vjerske osjećaje građanstva administrativnim putem, već je to potrebno putem preodgajanja. Proširena je verzija da će biti ukinuti svi blagdani pa i nedjelja, te da će za odmor biti određen drugi dan. Pojedinci su govorili da će slaviti Božić pa makar bili za to i kažnjeni. Zatim da rad na Božić neće odlučiti o izvršenju Petogodišnjeg plana. U nekim poduzećima i ustanovama u Zagrebu govorilo se da je to oduzimanje slobodnog ispovijedanja vjere, koje je Ustavom zagarantirano.«⁵⁸

U tvornicama i ustanovama radilo je tog dana u Zagrebu oko 73%, u Rijeci 52%, u Varaždinu 44%, u Čakovcu i Sisku 64%, u Karlovcu 47% i u Osijeku oko 21% zaposlenih. U Dalmaciji je radilo 67% zaposlenih u ustanovama i poduzećima. Sveukupno je radilo oko 60% zaposlenih u industriji, te oko 90% namještenika u državnim ustanovama. Većinu zaposlenih koji su radili na 25. prosinca činili su članovi Komunističke partije. Najslabiji odziv bio je u rudnicima i građevinskim poduzećima, iako se baš ondje opsežno agitiralo za rad na Božić. Kako je odlaženje radnika kući uoči Božića poprimilo šire razmjere, na to se u nekim sredinama reagiralo radikalno, hapšenjem onih radnika »koji su širili parolu: 'Ne raditi za Božić'. Ovo hapšenje imalo je dobar efekt u suzbijanju daljnjeg masovnog napuštanja radilišta.«⁵⁹ U nekim su krajevima uprave poduzeća donosile drukčije odluke prepuštajući zaposlenima mogućnost izbora, uz osiguranje samo najnužnijih poslova.⁶⁰

2. Vjeronauk u školama

Vjerska pouka školske djece i omladine temeljila se na načelu dobrovoljnosti, a trajala je u osnovnim školama po jedan, i u srednjim školama po dva sata tjedno.

Katehizaciju su obavljali vjeroučitelji — svećenici kojima je to bilo jedino zanimanje. Dozvolu za poučavanje u osnovnim školama davali su

⁵⁸ Na i. mj., 1949., I., 24.

⁵⁹ Na i. mj., 1949., I., 3. (Oblasni komitet za Dalmaciju).

⁶⁰ Na i. mj., »Dnevne informacije od 29. XII. 1948.«. — Tako je postupila uprava poljoprivrednog dobra Belje. Na pruzi Lupoglav — Štalije, važnom objektu Plana, nije se radilo jer su članovi uprave, uglavnom iz Slovenije, odlučili da se ne radi već da se praznuje, kao u susjednoj republici.

lokalni organi vlasti, a u srednjim Ministarstvo prosvjete. Vjeroučitelji su većinom uzimani u državnu službu. Svoj program rada dogovarali su s upraviteljem škole koji je morao organizirati praćenje sadržaja i načina vjerske nastave. Vjeroučitelj nije bio član nastavničkog vijeća, a ocjene iz vjeronaučne nastave nisu utjecale na opći školski uspjeh.⁶¹

Bilo je uobičajeno da se nastava vjeronauka održava posljednji sat u rasporedu, i to nakon odmora. To je uzrokovalo probleme na koje je Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu ukazivao Vladinoj komisiji, navodeći da veći broj nastavnika sprečava na razne načine održavanje vjeronauka — ranijim raspuštanjem učenika, pozivanjem na izvanškolske aktivnosti u to vrijeme i slično. Očigledno je vlast ocjenjivala vrlo značajnim mogućim utjecaj religije na omladinu, pa je pribjegavala raznim postupcima kako bi taj utjecaj suzbila. O tome svjedoči i ovaj izvještaj: »Sadašnji gvardijan u samostanu Klanjec zatražio je preko narodne vlasti da mu se dozvoli u sedmoljetki kao i u osnovnoj školi vršenje vjeronauka. Ovaj komitet je zaključio da se istome dozvoli, ali da se prethodno organizira omladina kako u osnovnoj školi, tako i u sedmoljetki da nastavu apstiniraju tj. da odbiju učenje vjeronauka, dok ostali svećenici do sada toga nisu tražili.«⁶² Rekonstrukciju raširenosti i masovnosti vjerske pouke u školama veoma je teško dati jer su podaci često necjeloviti i bitno različiti, pa čak i onda kad potječu iz istog izvora. To se može objasniti željom lokalnih organa vlasti da steknu političke poene dotjerujući podatke u skladu s potrebama trenutka i situacije.⁶³ Očito se vjeronaučna nastava organizirala tek na ponovljene ili masovnije, demonstrativno iskazane zahtjeve roditelja; pojedinačni zahtjevi prepuštani su ili zaboravu ili administrativnoj proceduri. Ministarstvo prosvjete o tome u analizi iz 1947. godine kaže da roditelji u kotarima sjeverne Hrvatske, Dalmacije i Hrvatskog primorja traže vjeronauk, ali ne demonstrativno, te da će situacija u školama biti povoljnija ako ga ne bude. Prema njegovoj ocjeni uspjeh je učenika bio bolji u školama bez vjeronauka: s obzirom na prilično loš nastavnički kadar iz predmeta povijesti i prirodnih znanosti («koji ne zna djeci argumentirano iznijeti osnovne postavke o društvu i prošlosti»), otvara se mogućnost utjecaja vjeroučitelja.⁶⁴

Neki lokalni organi vlasti radikalno su odbacili sve molbe vjeroučitelja za poučavanje, a kako se roditelji nisu žalili, vjeronauk se u školama nije održavao (primjer Grubišnog Polja i Podravske Slatine).⁶⁵ U godini 1948. vjeronauk se u školama u pojedinim krajevima Hrvatske (Lika, najveći dio Korduna i Banije) uopće nije održavao niti su ga roditelji

⁶¹ AH, MPRO, sv. 106., Personalni odjel, 1946., IX., 25.

⁶² AISP, Org-instruktorsko odjeljenje CK SKH, 1947., XI., 3. Partijska analiza iz listopada 1948. godine govori o više od 80% školske djece u Vukovaru koja pohađaju vjeronauk, a u travnju 1949. konstatira se da se ovdje ni u jednoj školi ne predaje vjeronauk.

⁶³ AISP, Org-instruktorsko odjeljenje CK SKH, 1948., I., 20. i AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1949., IV., 11.

⁶⁴ AH, MPRO, sv. 102., 1947.

⁶⁵ Isto.

zahtijevali. U drugim pak dijelovima Hrvatske, prema analizi partijskog Organizaciono-instruktorskog odjeljenja, bilo je tek manje pritisaka roditelja da se vjeronauk uvede. »Dok su ranije akcije za postavljanje vjeroučitelja na školama imale karakter prijetnji i demonstracija, u protekloj godini su takve pojave sasvim oslabljene.«⁶⁶ Taj partijski organ napravio je analizu stanja u vezi s vjerskom nastavom u 18 kotara i gradova Hrvatske,⁶⁷ i našao da je vjeronauk pohađalo 26.498 učenika osnovnih škola od ukupno 62.306 učenika u njima, ili 41%. Vjeronauk je u sedmoljetkama pohađalo 24% učenika, a u gimnazijama oko 54%.⁶⁸ U »borbi za mase«, a protiv utjecaja religije i propagiranja vjere, vlast je računala na potporu učitelja i nastavnika i nastojala ih je »disciplinirati« na različite načine, bilo pridobivanjem na svoju stranu politički, bilo radikalnijim mjerama — opominjanjem ili čak otpuštanjem. Znakovit je u tom smislu izvještaj Kotarskog komiteta KPH Delnice: »Iako im je poznato da je crkva odvojena od države, oni je ne nastoje praktički odijeliti (konkretno u školi) nego se drže bukvalno izdatih okružnica brane svoju pasivnost. [...] Najbolje bi bilo da im se po tom pitanju daju usmene direktive i upute, jer oni svaku pismenu okružnicu smatraju bukvalno tj. doslovce i misle da su time sve učinili što spada u njihovu dužnost. Logično je da takvi učitelji koji još ne poznaju današnju društvenu i ekonomsku stvarnost, ne mogu djelovati i raditi danas kao prosvjetni radnici među narodom, jer same njih treba još prosvjetiti.«⁶⁹

»Borba za idejnost nastave« — jedna od političkih smjernica Petog kongresa KPJ (1948.) — podrazumijevala je propagiranje i prihvaćanje »marksizma-lenjinizma« kao jedine znanosti, a protiv »idealizma i metafizike koji se često zapažaju kod nastave prirodnih i društvenih nauka«.⁷⁰ U školskoj godini 1948./9., »uz neprestanu borbu koja se vodi protiv vršenja vjerske nastave u školama«, vjeronauk se poučavao u 42 kotara i 13 gradova (od 87 kotara i 24 grada ukupno u Hrvatskoj), iako ne u svim školama tih područja. Nastavu je pohađalo 12,6% učenika osnovnih škola, a na vjersku pouku u crkve je odlazilo, prema spoznajama Ministarstva, oko 4% učenika. Na području cijele Hrvatske radilo je 27 vjeroučitelja državnih službenika, 24 honorirana po satima nastave i 238 onih koji su poučavali besplatno. U to vrijeme najviše dozvola za rad vjeroučiteljima izdali su organi vlasti u Varaždinu, Krku i Supetru (po 16).

U gimnazijama se vjeronauk predavao sporadično u nižim razredima, a dosta je učenika polazilo vjeronauk u crkvi. U učiteljskim školama

⁶⁶ AISP, Org-instruktorsko odjeljenje CK SKH, 1948., X.

⁶⁷ Od ukupno 81 kotara i 17 gradova.

⁶⁸ Postoje podaci da je vjeronauk u sedmogodišnjim školama u Zagrebu pohađalo oko 70% djece, u osnovnim školama u Zlataru, Cresu, Lošinj, Krku vjeronauk su polazila sva djeca. — Kao u bilj. 66.

⁶⁹ AISP, Org-instruktorsko odjeljenje CK KSH, 1948., II., 2.

⁷⁰ *Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske, 21—25. XI 1948, Zagreb, 1949., 278.*

⁷¹ AISP, Agit-prop. odjeljenje CK SKH, 1949., IV., 11.

nije bilo vjeronauka, a Ministarstvo je tvrdilo da u crkvu odlazi veoma mali broj učenika tih škola.

U propagandi protiv vjeronauka Ministarstvo je isticalo iskustva s roditeljskih sastanaka u školama, na kojima je iniciran razgovor o toj temi. »Dolazilo je do bučnih objašnjavanja između diskutanata. Svakako je utvrđeno, da je poslije tih sastanaka, opao broj djece koja su polazila vjeronauk u zagrebačkim školama.«⁷² Dotadašnji politički stav u vezi s vjerskom poukom — da se ona radi lakše kontrole odvija u školama⁷³ — napušten je 1948. godine: pozivanjem na ustavne odredbe o odvojenosti Crkve i države preporučuje se njezino izbacivanje iz škole. Time bi se, smatralo je Ministarstvo, omladinskoj organizaciji olakšala borba protiv misticizma i odbacila dotadašnja nelogičnost da se vjeronauk uči kao neobavezan predmet, da država plaća vjeroučitelje, a da se istodobno putem »masovnih organizacija« nastoji vlastitim utjecajem suniti utjecaj vjeroučitelja. Za prvo vrijeme, dok se sve to zakonski ne regulira, predloženo je revidiranje dozvola za pouku i otpuštanje vjeroučitelja iz državne službe. Na njihove žalbe odgovaralo se »namjerno s velikim zakašnjenjem. Ni jedan svećenik dok ne primi rješenje ne može da vrši vjersku nastavu. Vjerska komisija pri Predsjedništvu Vlade NRH češće intervenira po pojedinim slučajevima s terena, ali i sama nije uporna po tim intervencijama. Većina ovakvih predmeta ostavi se da zastari ili se riješi telefonski, a vrlo rijetko pismeno«⁷⁴ — kaže se u analizi Ministarstva prosvjete.

Zaključak

U provođenju svoje prosvjetne i kulturne politike Komunistička partija Hrvatske izgradila je centralizirani sustav na ideološkim osnovama, kao dio globalnog sustava revolucionarne preobrazbe.

Osvojena politička vlast bila je pretpostavka za revolucioniranje svih dijelova društvenog života, pa se tako i prvi zahvati u području kulture i prosvjete, sadržajno i po metodi, oblikuju kao dio novoga društvenog poretka. Težnje k općoj pismenosti i masovnosti školovanja, te protureligioznost, sadržane u konceptu »narodnog prosvjećivanja«, osnovne su karakteristike prosvjetne politike u Hrvatskoj 1945.—1948.

Politika prosvjećivanja u razdoblju 1945.—1948. godine imala je uz svoju prosvjetiteljsku zadaću u isto vrijeme i zadaću pripremanja osnove za socijalističku preobrazbu društva. Prosvjetna akcija u to vrijeme ima pretežno pragmatična obilježja — usmjerena je na promjenu tradicijske strukture sela i ubrzano stvaranje i osposobljavanje nove radničke klase. »Statistički optimizam« u kampanjama prosvjećivanja u razdoblju 1945.—1948. služio je i za legitimizaciju nove vlasti.

⁷² Isto.

⁷³ *Prosvjetna savjetovanja...*, 93.

⁷⁴ Isto kao u bilj. 71.

SUMMARY

EDUCATIONAL AND CULTURAL POLICY IN CROATIA
FROM 1945 TO 1948

From 1945 to 1948, the Communist Party of Croatia conducted educational and cultural policy through a centralized, ideological system that was in part a system of socialist transformation. The aspiration to full literacy, education of the masses, and antireligiosity characterized educational policy; the concept of »national enlightenment« unified these directives. In addition to educational goals based on a real lack of national education, the politics of »national enlightenment« was primarily pragmatic because it was connected with achieving a desired political consciousness, changing the traditional structure of the village, and legitimizing the new government.